

ձեռքի բան արած կը լինեն, եթէ ոչնչացնեն հայ տարրը, իբր թէ յանցաւորները անպատիժ են մնալու ևայլն, որպէսզի առաջ գային այդ բոլոր ծայրայեղօրէն վայրագ չարագործութիւնները: Մարդ այնպիսի սոսկում է զգում որ նրա ուղեղի մէջ անհետանում է դարերի անջրպետը և նա սկսում է կարծել թէ ապրում է Թողորու-բէգերի, Չինգիզ-խաների և Լենկթեմուրների ժամանակներում: Եւ այդ բոլորից յետոյ զանազան Աղայեցիներ ուղղում են որ թագնուլէն սոսկալի ոճիրները, մատնանիչ չանուին չարագործութիւնները, հայը լուրեւայն քանի այդ բոլոր խժգոնութիւնները...

Մեր երկրի նոր կառավարիչը, կոմս Վորոնցով-Դաշկովը, ժառանգութիւն էր ստանում նախորդ բեթիմի բոլոր ցաւերը. տեղական ամբողջ ազմինիստրացիան և մանաւանդ պոլիցիան շարունակում էր գործել հին ուղղութեամբ այն ժամանակ, երբ փոխարքան իր դեպիզն էր դրել՝ «երկրի խաղաղ բարգաւաճումը հասարակական ոյժերի անկեղծութեամբ»: Թուրքերի առաջ բերած մասային կոտորածներն և աւերմունքը այժմ ստիպում են բոլոր ոյժերը կենտրոնացնել նախ և առաջ խաղաղութիւնը վերականգնելու մէջ: Այդ խաղաղութիւնը եղել է և հայ աշխատասէր տարրի միակ իղէալը և նա պատուիրանքի և գոյքի ապահովութեան, ինչպէս և ազգային-կուլտուրական ազատ զարգացման մէջ է ամփոփում իր բոլոր բաղձանքները: Ներկայ մոմենտում, երբ առաջին պահանջը արեւհեղութիւնների առաջն առնելն է, կարծում ենք, հայ ժողովուրդի ցանկութիւններն են արտայայտում Փոխարքային ներկայացած մի խումբ հայեր, որոնց խնդրագիրը և այդ առիթով տեղի ունեցած մտքերի փոխանակութիւնը առաջ ենք բերում ներքևում:

Յունիսի 2-ին:

Լ. Ս.

Հայկական պատգամաւորութիւնը փոխարքայի մօտ

Չորեքշաբթի, յունիսի 1-ին, առաւօտեան ժամը, 10-ին, հայերից բաղկացած մի պատգամաւորութիւն ներկայացաւ նորին պայծառափայլութեան կոմս Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովին, նորին Մեծութեան Փոխարքային Կովկասում: Պատգամաւորութեան մէջ մտնում էր մի մասը այն ներկայացուցիչներից, որոնք հայ ազգաբնակչութեան զանազան խմբերի կողմից հաւաքուելով Թիֆլիսում երկու ամիս առաջ, մշակեցին հանրագիր հայերի կարիքների մասին:

Պատգամաւորութեան անդամներն էին. իշխան Ա. Բէհ-բութեան, Պ. Ղամբարեան, Տ. Յովհաննիսեան, Ա. Քալանթար, Յ. Սպենդիարեան, Կ. Ստեփանեան, Ա. Ստեփանեան, Ս. Յա-

րութիւնեան, Կ. խառնեան, Լ. Սարգսեան, Յ. Սաղաթէլեան, Ս. Տիգրանեան, Ս. Աֆանասեան, Ա. Մէլիք-Ազարեանց, Յ. Տէր-Միրաքեան:

Ի նկատի ունենալով այժմեան սուր դէպքերը երևանի նահանգում, պատգամաւորութիւնը ներկայացրեց նորին պայ-ծառափայլութեան, իր ստորագրութիւններով, հետեւեալ ղեկուցագիրը:

«Ռուսաց իշխանութեան Կովկասում հաստատուելուց ի վեր, հայերը, քաղաքացիական պարտաճանաչութիւնից դրդուած, գործունեայ մասնակցութիւն են ունեցած Կովկասը բարեկարգելու և այնտեղ քաղաքակրթութիւն տարածելու համար:

Հայ ազգաբնակչութիւնը, գիտակցելով ռուս ժողովրդի հետ միութեան կարևորութիւնը, անձնատուր էր եղել խաղաղ աշխատանքի՝ խորը հաւատով, թէ երկրի օրէնքները ապահովում են նրա ազատ քաղաքական և ազգային զարգացումը:

Սակայն, աղատարար շրջանից յետոյ, սկսուեց ուժեղացրած ճնշումներ և վարչական կամայականութեան շրջան: Հայերը լիապէս կրեցին այդպիսի կարգի ամբողջ դառնութիւնը, ենթարկուելով սիստեմատիք ճնշումներին:

Կովկասեան բարձր իշխանութեան կարգադրութիւնները սկսեցին ձգտել դէպի հայերի բռնի ռուսացումը, նրանց համաքաղաքացիական և ազգային իրաւունքները կրճատումը և հայոց եկեղեցու անկախութեան սահմանափակումը:

Կանգ չառնելով ֆակտերի երկար շարքի վրայ, բաւականա՞նում ենք նրանցից միայն մի բանիսը մատնանիշ անելով:

Հողի սակաւութիւնից նեղուած հայ գիւղական ազգաբնակչութիւնը զրկուեց՝ ազատ հողերի վրայ բնակուելու իրաւունքից: Դեռ քիչ էր այդ,—տեղական կառավարութիւնը յաճախ յատկացրել է Ռուսաստանի ներքին նահանգներից գաղթածներին այն հողերը, որոնցից օգտուում էին գիւղական համայնքները:

Հայոց քաղմաթիւ դպրոցները փակեցին և տասնեակ հազարաւոր մանուկներ փողոցներում մնացին: Փակուեցին կրթական և բարեգործական ընկերութիւնները, որոնք ցանցի պէս սփռուած էին ամբողջ Կովկասում:

Հայ հրապարակական խօսքին—բանաւոր թէ տպագրական—ամենուրեք խոչընդոտներ դրուեցին:

Հայ ազգի դէմ սիստեմատիք հալածանքը այնտեղ հասաւ, որ կենտրոնական կառավարութեան պաշտօնական թերթի էջերում կովկասեան կեանքի երևոյթներին ու հայերի ձգտումներին դիտաւորեալ կերպով սուտ լուսաբանութիւն էր տրուում,

և սերմանում էր զատ զատ ազգութիւնների միջև թշնամանք։ Մինչև իսկ ուռածաց հայերի բնական համակրութիւնը դէպի իրանց անդրասիանեան եղբայրները և նւթապէս ու բարոյապէս նրանց պաշտպանելու և օգնելու ձգտումը յանցանք համարուեցին և հալածանքի ու պատժի ենթարկուեցին։

Այս և ուրիշ շատ կարգադրութիւններ խորապէս վիրաւորեցին և վրդովեցին մինչև այդ՝ խաղաղ ազգաբնակութիւնը։

Ի լրումն ամենայնի, ժողովրդական վերջին սեփականութիւնը—հայոց եկեղեցական գոյքերը գրաւելու մասին օրէնքը, որ առաջացրեց մի կողմից բողոք, միւս կողմից ճնշման միջոցներ, հասցրեց հայ ազգաբնակութիւնը վերին աստիճանի գրգռման, որ վերջացաւ ժողովրդական խռովութիւններով։

Վերջապէս Բագուի արիւնալի դէպքերը, որ ապշեցրին ամբողջ քաղաքակրթուած աշխարհը, ապացուցին, որ հայի կեանքը, պատիւն ու գոյքը ապահովուած չեն։

Բագում տեղի ունեցած և այնտեղից լայն ալիքով Երևանի նահանգում տարածուած դէպքերը դուրս հանեցին Անդրկովկասի ամբողջ հայ ազգաբնակութիւնը բնական կեանքի շրջանակներից և ստեղծեցին պայմաններ, որոնք դատապարտում էին հազարաւոր ընտանիքների և առանձին բանուոր յոթերի գաղթելը իրանց աշխատանքի սովորական տեղերից։

Զխօսելով արդէն սրբապղծուած քրիստոնէական սրբութիւնների և զնդակահարուած և սրախողխող արուած մարդկանց զոհերի մասին, այդ արիւնահեղ դէպքերը քանդում են հայերի քաղաքացիական կեանքի հիմքերը և մղում են մէկ մասին դէպի մուրացկանութիւն և սով, իսկ միւսներին—դէպի իրանց անպաշտպանութեան և կատաղի վրիժառութեան գիտակցութիւնը։ Բագուից սկսուեց բանուորների խմբովին գաղթականութիւնը, որոնք կերակրում էին իրանց ընտանիքներին նաւթահանքներում աշխատած վաստակով։ Երևանի նահանգում և ամբողջ Կովկասում, ուր ապրում են հայերը, տապալում են գիւղատնտեսութիւնը, առևտուրը և արդիւնաբերութիւնը, սնանկանում են հազարաւոր մարդիկ և ամբողջ ձեռնարկութիւններ։ Անդրկովկասի հայ ազգաբնակութիւնը սաստիկ յուզուած դրութեան մէջ է և իր կեանքի անապահովութեան գիտակցութեան պատճառով անընդունակ է սովորական աշխատանքին։

Իսկ զնալով աճում է հայրենի կեանքի, պատուի և գոյքի դէմ մղուած շարժումը։

Այդ շարժումը, խաւար մասսաներից պաշտպանութիւն գտնելով, սպառնում է հրդեհել ամբողջ Կովկասեան երկիրը։

Այն գիտակցութիւնը թէ իրանք անպատիժ են մնալու և շարժման դրդիչներ ի տարածած կարծիքը, իբր թէ հայերի ջարդերը համապատասխանում են կառավարութիւնն նպատակներին, համարձակութիւն են տալիս տգէտ մասսաներին իրագործելու իրանց մութ նպատակները:

Այդպէս է ներկայումս հայկական գիւղերի և հայ ազգաբնակչութիւն ունեցող քաղաքների դրութիւնը:

Ճնշուած դրութիւնը աւելի ևս սաստկանում է այն գիտակցութեամբ, որ տեղական իշխանութիւնները, որոնց պարտականութիւնն է պաշտպանել ազգաբնակչութեան կեանքն ու գոյքը, ոչ միշտ կատարում են իրանց պարտաւորութիւնը և այդ պատճառով հնարաւոր են դառնում այնպիսի վրդովեցուցիչ փաստեր, որպէս կոտորածի երկարատևութիւնը նահանգական Բագու քաղաքում 4 օր շարունակ և մայիսի 12-ից մինչև օրս շարունակուող ջարդերը Երևանի նահանգում:

Այդպիսի պայմաններում առանց յետաձգելու անհրաժեշտ է. նախ՝ որ անկարգութիւնները ճշդին իշխանութեան բոլոր ոյժերը հէնց նրանց ծագելու վայրկեանին և սկզբնապատճառները, դրդիչները և յանցաւորները անյապաղ հալածուեն և դատի ենթարկուեն, որպէս զի յանցանք գործող իւրաքանչիւր մարդ համոզուած լինի, որ պատժուելու է իր արարքը. 2) որ բոլոր միջոցները ձեռք առնուեն՝ վերադարձնելու ֆուստաժներին՝ խլած բազմամիլիոն գոյքը և բաւարարութիւն տալու վերջիններին կողոպտիչների հաշուին. 3) որ իրանց պաշտօնից հեռացուեն ադմինիստրացիայի և ոստիկանութեան այն պաշտօնեաները, որոնք իրանց անուանարկել են իրանց գործունէութեան եղանակով և 4) որ մտքերը աւելի լաւ հանգստացնելու և ապագայում համայնման դէպքերի կրկնութեան հնարաւորութեան առաջն առնելու համար, իրաւունք տրուի հայ գիւղական համայնքներին կազմակերպել պահակախումբ տեղական իշխանութիւնների հսկողութեան տակ. որ վերջ դրուեն խուզարկութիւններին, որոնք զայրոյթ են առաջացնում հասարակութեան մէջ և նրանցից զէնք խլելուն, որովհետև ազգաբնակչութեան մօտ զէնք լինելը ամենալաւ երաշխաւորութիւնը կը լինի այն բանի, որ ոչ մի հրացան չի արձակուի ոչ մի կողմից, այն ինչ այժմ հայ ազգաբնակչութիւնը ղինաթափ է լինում և, իրապէս անպաշտպան մնալով, ընկնում է զինաւորուած մասսաների տրամադրութեան տակ:

Ներկայ բոլէշում այդ անյետաձգելի կարիքները յետ են մղում բոլոր ուրիշները և նրանց բաւարարութիւն տալուց և և հայերի սրբութիւնների, պատուի, անձնաւորութեան և գոյքի

անձեռնմխելիութեան հաստատուն երաշխաւորութիւնները ապահովելուց յետոյ,—կարելի կը լինի սկսել հայ ազգաբնակչութեան ներկայացուցիչների հետ միասին քննելու և գոհացում տալու հայերի մնացեալ հասունացած հանրաքաղաքացիական և ազգային կարիքներին, որոնց մասին Ձեր Պայծառափայլութիւնը բարեհաճեցիք աւետել՝ Ձեր դիմումի մէջ ազգաբնակչութեանը՝ Կովկասեան երկիրը մտնելուց առաջ։

Կոմս Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկով, նախապէս ծանօթանալով զեկուցադրի հետ, անձամբ հրաւիրեց պատգամաւորութիւնը առանձին ունկնդրութեան դահլիճը, ուր ներկայ էին Փոխարքայի պ. օգնականը, ըստ քաղաքացիական մասի, Ն. Ա. Սուլթան-Կրիմ Գիրէյ, երբ պատգամաւորները, կոմսի հրաւիրելով, նստեցին իրանց տեղերում, Պ. Ղամբարեան շնորհաւորեց կոմսի գալուստը և յայտնեց, որ հայերի բաժին ընկած սոսկալի դէպքերը ստիպեցին հայ ազգաբնակչութեան զանազան խմբերի ներկայացուցիչներին դիմել կոմսին իրանց զեկուցումներին մէջ յիշած յայտարարութիւններով։

Կոմս Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկով յայտնեց, որ ընդհանրապէս ինքը համաձայն է շատ բաների հետ, որոնք գրուած են զեկուցադրի մէջ և կը ցանկանար լսել պատգամաւորութեան կարծիքը առանձին կէտերով։ Առաջին կէտի վերաբերմամբ, այն է՝ հայ ազգաբնակչութեան սակաւահոգութեան առիթով՝ կոմսը կարծիք յայտնեց, թէ մինչև վերջին ժամանակները Կովկասում տիրող հողային քաղաքականութիւնը՝ գաղթականութիւններ հիմնելու նպատակով հողերի կողմից նեղում էր ոչ միայն հայերին, այլ և ուրիշ ազգութիւններին էլ և որ այժմ այդ քաղաքականութիւնը բոլորովին փոխուած է։ Այսուհետև ազատ հողերը Կովկասում պիտի տրուեն տեղական ազգաբնակչութեան, զրա հետ և հայերին։

Հայոց դպրոցների հարցի առիթով կոմսը կատարեալ համոզում արտայայտեց թէ դպրոցների գործը շուտով կը քնննուի և կը լուծուի ի կատարեալ բաւականութիւն երկու կողմերի։ Ինչ վերաբերում է քարեգործական և կրթական հաստատութիւններին, կոմսը յայտնեց նրանց իր համակրանքը և խոստացաւ իր աջակցութիւնը, որ նրանք բացուեն, նկատելով միայն այն, որ բարեգործական կազմակերպութիւններից նա առաւելութիւն է տալիս այնպիսիներին, որոնք տարածում են իրանց գործունէութիւնը ամբողջ Կովկասի վրայ։

Իսկ հայոց տպագրական և բերանացի խօսքին կոմսը չէ ենթադրում իր կողմից որ և է արգելք դնել և այժմեան ժամանակ այդ հարցը այս մտքով էլ մշակուած է Պետերբուրգում։

Դիմելով այնուհետև ղեկուցագրի բնագրին, կոմսը իր ուշադրութիւնը դարձրեց այն ֆրազի վրայ, որ սկսւում էր «հայոց ազգի սիստեմական հալածանք» խօսքերով և խնդրեց ներկաներին անկեղծաբար և բազմակողմանի կերպով բացատրել թէ ի՞նչի մէջ է արտայայտուել սիստեմական հալածանքը: Երդ. հաւատարմատար Ս Յարութիւնեան յայտնեց հետեւալը: Հայերի դէմ հալածանքը ուղղուած էր սահմանափակելու թէ նրանց ազգայնական և թէ քաղաքացիական իրաւունքները: Ինչպէս յայտնի է, հայերը ունէին մեր երկրի զանազան մասերում բազմաթիւ դպրոցներ, որտեղ հայ մանուկները, ստանալով մայրենի լեզուով կրթութիւն, սովորում էին և պետական ուսւ լեզուն: Այդ դպրոցները միայն օգուտ էին բերում թէ հայերին և թէ պետութեան: Սակայն նրանք փակեցին, իսկ նրանց տեղ բացուած ուրիշ ծրագրով սակաւաթիւ մի քանի դպրոցները, լինելով անբաւարար, չեն վայելում ոչ մի յարգանք ժողովրդի մէջ, որի միջոցներով նրանք պահւում են: Նոյն հալածանքը փակել տուեց մեր բարեգործական և կրթութեան հիմնարկութիւնները, որոնք կատարում էին շատ օգտաւէտ գործեր թէ հայերի և թէ երկրի համար: Ես պատիւ ունեմ Բագու Մարդասիրեկան ընկերութեան նախագահը լինելու: Մեր ընկերութիւնը բացուած է Բարձագոյն հաստատուած մի կանոնադրութեամբ և թէև կանոնադրութիւնը Բարձրագոյն կամքով դեռ չէ փոխուած, մեզ տուին նոր կանոնադրութիւն: Մեր ընկերութիւնը կառուցել էր դպրոցի համար երեք յարկանի մի շինութիւն, որտեղ սովորում էին հայ մանուկները: Մեզանից խիցին այդ տունը և մենք մեր ուրիշ բարեգործական ձեռնարկութիւնների համար ստիպուած էինք ուրիշ բնակարանների դիմել: Հայերը խորին վշտով տեսնում էին, թէ ինչպէս աստիճանաբար սահմանափակւում էին հայ ազգի գործունէութեան ասպարէզները: Բայց երբ բանը հասաւ այնտեղ, որ եկեղեցական կալուածները խլուեցին ժողովրդից, այն ժամանակ արդէն յուզմունքը պատեց բոլորին: Աւելացրէք դրան և այն, որ հողով ապրող սակաւահող գեղացին տեսաւ, որ նա խորթ զաւակ է և որ երկրի ազատ հողերից ոչ մի յոյս չունի մի կտոր էլ իր համար ստանալու: Այս բոլորից յետոյ հասկանալի է, որ երբ Բագուում տեղի ունեցան սարսափելի կոտորածներ և տեղական վարչութիւնը ցոյց տուեց այնքան անտարբերութիւն, մասսայի մէջ ընդհանրացաւ մի կարծիք, որ ապահով չէ մեր երկրում նոյն իսկ հայի անձը և սեփականութիւնը:

Այս ամբողջ արիւնշալի եղերերգութեան մէջ ամենատխուր

եւրոյթը նրանումն է կայանում, որ թուրք մասսաների գիտակցութեան մէջ համոզմունք է կայացել, որ հայերի անխնայ կոտորածը և կողոպուտը կատար են ածուում աղմինխտրացիայի թոյլաւութեամբ: Անհրաժեշտ է արմատապէս ոչնչացնել այդպիսի համոզմունքը և ապացուցանել, որ կառավարութիւնը ոչ մի կապ չունի այդպիսի չարագործ նախագիծների հետ: Կարգի և խաղաղութեան վերականգման համար շատ կարևոր նշանակութիւն ունի նոյնպէս այն հանգամանքը, որ վարչական և ոստիկանական իշխանութիւնները իրանց գիրքի բարձրութեան վրայ գտնուեն և վստահութիւն ներշնչեն դէպի իրանց: Այն ինչ աղմինխտրացիայի և ոստիկանութեան շատ պաշտօնեաներ այնքան իրանց վարկաբեկ են արել իրանց գործունէութեամբ, որ որքան նրանք պաշտօնի մէջ կը լինեն՝ անհրնարին կը լինի յուսալ, որ կը վերահաստատուի խաղաղութիւնը:

Մենք հայերս նոր հաւատով և յոյսերով կարդացինք Ձեր Պայծառափայլութեան մխիթարական կոչը ուղղուած Կովկասի ազգերին և այսօր եկել ենք յայտնելու, որ ներկայումս հայ տարրին սպառնում է մեր երկրում մեծ վտանգ այն խառնակութիւնների շնորհիւ, որոնք սկսուեցին Բագուում և արձագանք գտան Երևանեան նահանգում:

Ոչնչացաւ բազմաթիւ անմեղ ժողովուրդ, աւերուած են հարստութիւնները, գիւղերը և անտեսութիւնները, գոյքերը կողոպուտուած են և զանազան թանկագին իրեր անամօթաբար ծախուում են Բագուի շուկաներում, որին ականատես են լինում այդ իրերի տէրերը, և ուրիշ քաղաքներում, մինչև անգամ Պարսկաստանի սահմաններում, որ արձանագրուած է և պարբերական մամուլի մէջ:

Մենք լաւ գիտենք, որ ինքնապաշտպանութեան գործի նպատակայարմար կազմակերպութեան համար միաժամանակ երկրի բոլոր մասերում, հարկաւոր է շատ ոյժ, դրա համար մենք մեր կողմից խնդրում ենք, որ թոյլ տրուի կազմել պետական պահակախմբեր, ինչպէս յիշուած է մեր յիշատակագրի մէջ:

Այդ բացատրութիւնը լսելուց յետոյ կոմսը ասաց, որ դպրոցների և կալուածքների վերաբերութեամբ, ինչպէս նա փոքր ինչ առաջ նկատել էր, կը տրուի լիակատար բաւարարութիւն: Բագուի Մարդասիրական ընկերութեան վերաբերութեամբ կոմսը առաջարկեց Սուլթան Կրիմ Գիրէին զեկուցանել իրան առանձնապէս: Բագուի ոստիկանութեան վերաբերութեամբ կոմսը յայտնեց որ այդ ոստիկանութեան բարեփոխութիւնը կազմում է նրա հոգսերի առարկան: Ինչ վերաբերում է

աղմինիստրացիայի կազմի փոփոխութեան ընդհանուր խնդրին, դա պահանջում է մի որոշ ժամանակ: Կողոպտուած իրերի վաճառք հանուելու վերաբերութեամբ կոմսը յայտնեց, որ գններաւ Ալիխանով-Ավարսկու զեկուցման նայելով՝ իրերի մի մասը բռնուած է սահմանադրի վրայ, մաքսատանը: Ինչ վերաբերում է Բագուին՝ կոմսը յանձնեց համապատասխան կարգադրութիւններ անել Բագուի գններաւ՝ նահանգապետի ձեռքով:

Կանգ առնելով այն յայտարարութեան վրայ, թէ անհրաժեշտ է հասկացնել խաւար մասսաներին, որ նրանց գործողութիւնները երբէք չեն կարող հաւանութիւն գտնել պետական իշխանութեան կողմից, կոմսը պատասխանեց. Շիուք հայերդ գիտէք, որ ես ոչ մի կերպ առիթ չեմ թոյլ տուել այդ տեսակ եղբակացութիւններ անելու: Ես իմ կողմից միայն դիմում եմ ձեզ, կարգի մարդկանց, խնդրելով ձեր ազդեցութիւնը գործ դնել կոմիտէաների վրայ, որպէս զի նրանք դադարեցնեն իրանց տերրորական գործունէութիւնը:

Ներկայ եղողները պատասխանեցին, որ կոմիտէաների գործունէութիւնը չէ ենթարկուած անմիջական ազդեցութեան, որովհետեւ յայտնի չէ, թէ ովքեր են նրանց գործողները և որտեղ են գտնուում, բայց ի նկատի ունենալով, որ. 1) կոմիտէաների գործունէութիւնը առաջ է եկել իրրեւ հետեանք յատուկ պետական կարգադրութիւնների, որոնք վերաբերում են եղել հայերի եկեղեցական և ազգային իրաւունքներին և ուրեմն արդիւնք են եղել որոշ պատճառների, որոնք առաջացրել են հայերի մէջ յուզումներ. 2) որ այդ գործունէութիւնը երևան է հիկել միայն վերջին երկու տարին և նա կը դադարէ ինքն իրան, երբ կանհետանան դրող պատճառները: Կոմսը նկատողութիւն բերեց, որ կոմիտէաներ և առաջ գոյութիւն ունէին: Ներկաները պատասխանեցին, որ կոմիտէաների գործունէութիւնը միայն վերջին ժամանակն էր վերաբերում Ռուսաստանին:

Երդ. հաւատարմատար Յ. Սաղաթէլեան ընդգծեց. հայերի կատարած կարևոր դերը մեր երկրի մէջ: Միանալով ռուս ժողովրդի հետ, հայերը ձգտում էին առաջ տանել կուլտուրական խոշոր նպատակ՝ շէնացնելու երկիրը և նրան դնելու զարգացման կանոնաւոր շաւղի վրայ: Թէ պետական ծառայութեան մէջ, թէ դատաստանական պաշտօններում, թէ դպրոցական ասպարէզում և թէ ամեն տեսակ կրթական և հասարակական շրջուններում մէջ հայերը աշխատում էին երկրի կուլտուրայի համար: Բայց յետոյ փակուեցին հայ ինտելիգենտի համար բոլոր ասպարէզները և այժմ զանազան

ատեաններում, շատ քիչ բացառութեամբ այլ ևս չէք գտնի հայերի Մտաւոր ոյժերով օժտուած մի ժողովուրդականատես թէ՛ ինչպէս նա անօր է դարձել գործելու իր հայրենիքի համար, որ ունի այնքան մեծ կարիքներ և որ կատրօտ է անձնուէր գործողներին: Ինչ վերաբերում է վարչական շրջանների անգործութեանը՝ ես Բագուի դէպքերից կարող եմ հաղորդել, որ երբ իմ մի ծանօթ հարցրեց կոզակներից, թէ ինչու նրանք անտարբեր նայում են կոտորածի վրայ և չեն զսպում սպանիչներին, նրանցից մէկը պատասխանեց հետեւեալը. «միթէ դուք կարծում էք, թէ ես քրիստոնեայի սիրտ չունեմ և չեմ մորմոքւում իմ տեսածներից, բայց ինչ կարող եմ անել, ինձ իրաւունք չէ տուած գնդակ արձակելու»: Գիւղերը զինելու հարցի առիթով ես կարևոր եմ համարում յայտնել, որ եթէ անհնար է իրագործել մեր յիշատակագրի կէտը, այն ժամանակ նպատակայարմար կարող են լինել և այն ժամանակաւոր շրջիկ պահակախմբերը, որոնք «բազիլիզդնի կոմանդա»-ներ անուանով յաճախ կազմակերպուել են մեր երկրում աւազակների դէմ մաքառելու դէպքերում:

Կոմսը պատասխանեց, որ նրա համար գոյութիւն չունի ազգայնական խտրութիւն և որ նա բնիկներին կը տայ կատարեալ հնարաւորութիւն նուիրելու իրանց ոյժերը Կովկասի ծառայութեան: Ինքնապաշտպանութեան հարցի վերաբերութեամբ Կոմսը դիմելով Սուլթան-Կրիմ-Գիրէյին խնդրեց ներկայացնել իրան նիւթեր «բազեզդնի կոմանդաների» մասին և ասաց հետեւեալը. համաձայնուեցէք, պարոններ, որ չէ կարելի թոյլ տալ, որ կառավարութիւնը ինքը նպաստէ զինելու ազգաբնակչութեան մի մասը միւս մասի դէմ, բայց միւս կողմից եթէ ես ցանկանայի զինաթափ անել բոլոր ազգաբնակչութիւնը, ես այդ էլ չէի կարող իրագործել, որովհետեւ իրապէս զինաթափ արուած կը լինէր միայն խաղաղ ազգաբնակչութիւնը, իսկ բացասական տարրերը միշտ հնարաւորութիւն կ'ունենային գտնել զէնք: Այդ պատճառով ես չեմ հաւանում խուզարկութիւնների և զէնքեր խլելու սխտեմը և ազատութիւն եմ տալիս զէնք ձեռք բերելու թոյլատրական վկայականներով:

Այնուհետեւ դիմելով Բագուի գործերի վիճակին՝ Կոմսը լսեց ինժեներ Մ. Մատիսեանի հետեւեալ յայտարարութիւնը.

Լինելով Բագուի տեխնիքական ընկերութեան նախագահ, ես ծանօթ եմ մեր արդիւնագործութեան վիճակին: Ուստի համարձակութիւն ունեմ պնդելու, թէ մեր արդիւնագործութիւնը դրուած է այնպիսի պայմանների մէջ, որ նրան սպառնում է լիովին կործանում: Իսկ միևնոյն ժամանակ այդ արդիւնագոր-

ծութիւնը մեծ դեր է կատարում Կովկասի տնտեսական կեանքում, տալիս է զանաւարանին ահագին եկամուտներ և ներկայանում է իրրէ գոյութեան աղբիւր մի քանի տասնեակ հազար բանուորների համար: Անձնական և կալուածական ապահովութեան լիակատար բացակայութիւնը ճնշում է այն բոլոր անձանց, որոնք որեւէ առնչութիւն ունեն դէպի Բագուի գործերը: Բագում ստեղծուած անտանելի վիճակի գլխաւոր պատճառներէ մէկը հանդիսանում են մեր վարչութեան անտակտ կարգադրութիւնները: Ես ինձ թոյլ եմ տալիս իրրէ օրինակ առաջ բերել հետեւեալը: Ապրիլի 30-ին մեղանում հրատարակուած էր գործադու: Ցանկանալով նրան դադարեցնել, ադմինիստրացիան դիմեց այսպիսի միջոցի: Նա հաւաքեց Բալխանիի փողոցներից և հրապարակներից զինուած մահմեդականների բազմութիւններ և նրանց պատուիրեց «զսպել» աշխատողներին և ստիպել գործելու: Ճիշտ է, գործադուը անյապաղ խաղաղուեց, բայց ի՞նչ գնով: Անպայման թանգ գնով թէ մահմեդականների և թէ հայերի համար: Գործադուը զսպելու այդպիսի մի եղանակ, ծառայեց իրրէ կռիւի մի նոր առիթ հայերի և թուրքերի մէջ, իսկ նրա հետեանքն այն եղաւ, որ անկարելի դարձաւ հայ բանուորներին պահել գործարաններում: Ներանք, իրրէ կենդանի վկաներ փետրուարեան դժբախտ օրերի, փախչում են Բագուից հարիւրներով և հազարներով, փախչում են երկիւղից, որ մի գուցէ զոհ դառնան զանազան ազդութիւնների աշխատողների ընդհարման միջոցին: Ադմինիստրացիայի անտակտութիւնը երեւց և հայ ինտելիգենցիային պատկանող անձերի վերաբերմամբ և այդտեղ իրրէ օրինակ կարող է ծառայել ինձ հետ եղած դէպքը: Ես երբէք չէի վստահանայ նեղութիւն տալ Զեր. Պայծառափայլութեան իմ անձին վերաբերեալ իրողութիւններով, եթէ սրանք ընտրող և պերճախօս չըլինէին:

Պատմելով հանգամանքէն թէ ինչպէս ոստիկանութիւնը, առանց հիմնաւոր առիթների և փաստերի, կատարեց խուզարկութիւններ այն գործարաններում, որի դիրեկտորներից մէկն էլ ինքը Սատիսեանն է, յայտնելով, որ կազմուած է պաշտօնական քննիչների ձեռքով մի ակտ կասկածելի իրրէ բացակայութեան մասին և ընդգծելով, որ նրան հնարաւորութիւն չէր տրուած լոյս հանելու յիշած ակտը, Սատիսեանը ասեց, որ այդպիսի պայմաններում ծանր է ապրել և աշխատել, ցաւալի է և վիրաւորական զգալ, որ կորչում է հաւատը դէպի օրէնքը և արդարութիւնը: Թէ իմ և թէ Բագուից ինձ ուղարկողների անունից, յարգանքով խնդրում ենք հասկացնել Բագուի իշխանութիւններին, որ իշ-

խանութեան առաջ բոլոր հաւասար են, որ ռուսական օրէնքները համահաւասար են ապահովում իւրաքանչիւր քաղաքացու անձը պատիւը և ստացուածքը, ով և լինի նա, ինչ ազգութեան էլ նա պատկանում լինի:

Սատիսֆակցիոն յայտնութիւնների վերաբերութեամբ կոմսը խնդրեց Սուլթան-Կրիմ-Գիրէյին նշանակել այն բոլորը, ինչ որ պահանջում է յատուկ կարգադրութիւններ:

Այնուհետև կոմսը դիմեց պատգամաւորութեան խնդրելով աջակցել խաղաղացնելու ընդհանրութիւնը, խոստանալով բոլոր ծրագրուած բարենորոգութիւնները իրագործել կարճ միջոցում:

Բժիշկ Կ, Ստեփանեան արտայայտեց կոմսին շնորհակալութիւն սիրալիւր և ուշադիր ընդունելութեան մասին, որ լիակատար յոյս է ներշնչում թէ Կովկասի ազգաբնակչութեան խոստացուած բարենորոգութիւնները գտնուում են արագ իրագործութեան շաւղի վրայ:

Բժիշկ Ա, Սատիսֆակցիոն թոյլտւութիւն խնդրեց կոմսից հրատարակելու ներկայ ընդունելութեան մանրամասնութիւնները, որպէս զի նրա յարուցած լուրջ հետաքրքրութիւնը դառնայ ընդհանուրի սեփականութիւն: Կոմսը յայտնեց լիովին հաւանութիւն:

Դրանից յետոյ «Մշակ» լրագրի խմբագիր Ա. Բալանթար բացատրեց ներկայ պատգամաւորութեան կազմուելը հայ ժողովրդի զանազան ներկայացուցիչներից և յայտնեց հաւատիացում, որ կոմսը հայերի կարիքների հետ ծանօթանալու համար հայ ժողովրդի բերանից՝ կը կազմակերպէ ազգային ներկայացուցչութիւն և որ հնարաւորութիւն կը տայ իրան՝ ժողովրդին՝ մշակելու հասունացած կարիքների բաւարարութիւն տալու եղանակները, մանաւանդ որ երկրի շատ էական խնդիրքների վերաբերութեամբ գոյութիւն ունեն քննուած ծրագիրներ: Այս խօսքերին կոմսը ասաց, «պարոններ, իմ դռները միշտ բաց են ձեզ համար»:

Յետոյ կոմսը, սեղմելով իւրաքանչիւրի ձեռքը, սիրալիւր հրաժեշտ տուեց պատգամաւորութեան:

Ընդունելութիւնը տեւեց 1 ժամ և 10 րոպէ,

—1905 թ. Յունիսի 4-ին յայտարարուած է Կովկասի Փոխարքայ զենեւալ-ադիւտանտ կոմս Վորոնցով-Պաշկովի հրամանը, որով զենեւալ-մայօր պրինց Լիւդովիկ-Նապոլէօնին յանձնուած է Երևանեան նահանգում խախտուած կարգը վերականգնելու գործը, ենթարկելով նրան բոլոր թէ բաղաքացիական, թէ

կառավարչական իշխանութիւնները, ինչպէս և այդ նահանգի բոլոր զինուորական ոյժերը:

— Յունիսի 4-ին ներկայացաւ Կովկասի Փոխարքային Երևանի թեմի փոխանորդ Կարապետ վարդապետը, որ ուղարկուած է Նորին Վեհափառութիւնից զեկուցանելու Երևանի նահանգում տեղի ունեցող քստմնելի արիւնհեղութիւնների, թալանի և բռնութիւնների մասին: Կոմս Վորոնցով-Դաշկով ցանկութիւն է յայտնել որ հայր փոխանորդը ներկայացնի նրան գրաւոր զեկուցում:

— Բարձրագոյն Ուկազով ներքին գործոց մինիստրի օգնական Տրեպովին, իբրև ոստիկանական ընդհանուր կառավարչին, տրուած են լիազօրութիւններ՝ ըստ իր հայեցողութեան փակելու իշխանութիւնից թոյլատրուած համաժողովները, մի տարի ժամանակով խափանել ամեն տեսակ ընկերութիւններ, համագումարներ, ինչ կարգով էլ բացուած լինին նրանք: Պոլիցիայի ընդհանուր կառավարիչը իրաւունք է ստանում անմիջապէս զեկուցումներ անել Թաղաւոր Կայսրին: Այդպիսով պոլիցիայի գլխաւորը անկախ է դառնում ներքին գործոց մինիստրից:

— Երկրագործութեան և պետական կալուածների մինիստրութիւնը, որ կազմուած էր 1892 թուին, վերափոխուած է և դառնում՝ երկրաշինութեան և երկրագործութեան գլխաւոր վարչութիւն: Երկրագործութեան և պետ. կալ. նախկին մինիստրը Ալէքսէյ Սերգէիչ Երմոլով նշանակուած է Պետական Խորհրդի անդամ: Անշուշտ երկրաշինութեան վերաբերեալ բոլոր կենսական հարցերը— հողի սակաւութիւնը, կապալառութեան կամայական չափերը և հողագործութեան զարգացման այլ խնդիրները սերտ կապ ունեն պետական կազմի Նիմնական վերահսկողութիւնների հետ, ուստի ժողովրդի ուշադրութիւնը այժմ գրաւուած է ներկայացուցչական ժողովի գումարման հարցով: Այդ ներկայացուցչական ժողովում միայն բաւարար լուծում կը ստանան հողի հետ կապուած աշխատող դասակարգերի անյետաձգելի պահանջները:

— Պետերբուրգում մայիսի 31-ին վախճանուեց մօտ 70 տարեկան հասակում և յունիսի 4-ին հողին յանձնուեց Մոսկուայում Կարապետ Եզեանը: Հանգուցեալը իր կրթութիւնը ստացել էր Լազարեան ճեմարանում, որ այնքան գործիչներ է տուել մեր գրականութեան և հասարակութեան: Կ. Եզեանը պետական ծառայութիւն վարելով միաժամանակ չէր խզում իր կապը հայ կեանքից և գրականութիւնից և աշխատում էր՝ համաձայն իր աշխարհայեցողութեան, ուղղութիւն տալ, նպաստել այս կամ

այն երևոյթին: Եղեանք մի ժամանակ ունեցել է գիշերօթիկ մասնաւոր դպրոց Պետերբուրգում և մեր շատ գործիչները դուրս էին եկել այնտեղից՝ կրելով իրանց վրայ իրանց ուսուցչի ազգասիրութիւնն և ուղղութիւնը: Նրա աշակերտներից էին Գ. Եւանգուլեանը, Ա. Յովհաննիսեանը: Շնորհիւ իր դիրքի և շատ որոշ ուղղութեան՝ հանգուցեալը մեծ ազդեցութիւն ունէր մեր բարձր հոգևոր և բոլոր փողատէր շրջաններում: Նա դրանց աչքում մի հեղինակութիւն էր, որի խօսքը վճռող նշանակութիւն ունէր շատ ազգային-եկեղեցական հարցերում: Իբրև շօշափելի խոշոր գործ գրականութեան մէջ կը մնայ նրա «Сношение Петра Великаго съ армянскимъ народомъ» աշխատութիւնը. մեծ էր նրա դերը նաև Կարինի Սանասարեան դպրոցի հիմնարկութեան, կազմակերպման և կառավարելու գործում: Առ հասարակ հայկական կեանքում Կ. Եղեանը խոշոր մեծութիւն էր համարւում, թէև վերջին տարիները նա կորցրել էր իր նախկին ազդեցութիւնը նոր հոսանքներով դեկավարուող մեր նոր կեանքի մէջ: